

HENRYK WISNER
Warszawa

SZLACHTA WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO WOBEC UNII. SCHYLEK WIEKU XVI — LATA DWUDZIESTE XVII

Tytułowa unia to związek Litwy z Polską, ale głównie w kształcie instytucjonalnym, jaki otrzymał na mocy postanowień lubelskich z roku 1569¹. Schyłek wieku XVI oznacza ostatnie trzydziestolecie, gdy w Wielkim Księstwie doszło do zmiany pokoleń, w tym do śmierci ludzi, którzy odgrywali w nim czołową rolę. Mowa o dziesięciu pierwszych sygnatariuszach aktu lubelskiego, którzy zmarli w latach 1571–1587, wśród nich obu biskupach Wielkiego Księstwa: wileńskim Walerym Protasewiczu (zm. w roku 1579) i żmudzkiem Jerzym Pietkiewiczem (1574), kasztelanem wileńskim Hrehorym Chodkiewiczem (1572 lub 1573), wojewodzie trockim Stefanem Zbaraskim (1585), kasztelanem trockim Ostafim Wołłowiczem (zm. w 1587 r., jako kasztelan wileński, a jednocześnie kanclerz WXL) oraz staroście żmudzkiem Janem Chodkiewiczem (w 1579 r., jako kasztelan wileński)². Ponadto należy wymienić wojewodę wileńskiego Mikołaja Radziwiłła Rudego (1584), tego samego, który chcąc zerwać rokowania w sprawie unii, doprowadził do wyjazdu z Lublina poselstwa Wielkiego Księstwa, oraz wojewodę trockiego Jana Hlebowicza (1590). Lata dwudzieste XVII w. zostały wybrane, gdyż wówczas w litewskich

¹ Prezentowany tekst jest rozszerzoną i nieco zmienioną w sferze wniosków wersją referatu odczytanego w czasie konferencji: „Unia lubelska: idea i kontynuacja”, Wilno 19–20 XI 2009.

² *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932, s. 348 (podpis w imieniu biskupa Walerego Protasewicza złożył jego „umocowany”). Na pierwszym miejscu wymieniono najwyższy urząd zapisany w akcie unii, w nawiasie, w wypadku zmiany, pełniony w chwili śmierci. Niewspomniani w tekście, to wojewodowie: smoleński Wasyl Tyszkiewicz (1571), nowogrodzki Paweł Sapieha (1579), brześciański Jerzy Tyszkiewicz (1576) i miński Gabriel Hornostaj (1587).

opiniach o Rzeczypospolitej Obojga Narodów przestały pojawiać się nowe merytorycznie postulaty.

Podstawę źródłową opracowania stanowią postanowienia unii, konstytucje, uchwały zjazdów Wielkiego Księstwa, wśród nich sejmików, oraz prywatna korespondencja. W wypadku postanowień powszechnie przyjmowaną datą ich wypracowania są ostatnie dni czerwca 1569 r. W rzeczywistości nastąpiło to 23 marca 1569 r., w czasie spotkania Zygmunta Augusta z senatorami i przedstawicielami posłów koronnych. Nazajutrz wynik rozmów został zaaprobowany, choć z oporami, przez izbę poselską i tę datę nosi dokument znany jako Objąsnienie Zygmunta Augusta wzajemnego stosunku prawnego Korony i Wielkiego Księstwa³. Dokument, jak głosi tekst, został wystawiony i zaprzysiężony przez monarchę w imieniu własnym, potomków (!) („co wszystko czynić, wypełnić, mocno dźierać [— —] pod naszą przysięgą siebie i potomki nasze obowiązujemy”), w obecności senatorów (ci zostali wymienieni z imienia i nazwiska) oraz posłów „wszystkich ziem koronnych”, o której to uroczystości diariusz sejmu jednak nie wspomina.

Tak jak i *Reces sejmu warszawskiego* z roku 1564, Objąsnienie stwierdzało powstanie jednej Rzeczypospolitej (i wówczas, i teraz dokonane bez zgody Litwy), a zestawione z aktem unii z lipca 1569 r. nie wykazuje różnic, a przynajmniej istotnych⁴. To pozwala na stwierdzenie, że po ogłoszeniu Objąsnienia nie było rokowań, które zmieniłyby przedstawiony w nim kształt wspólnej Rzeczypospolitej.

Wreszcie należy wspomnieć, że w pracy wykorzystany został akt unii wystawiony przez stronę litewską, który, nie wiedzieć dlaczego, pominięto w *Volumina Legum*.

Kryteria, na których podstawie można formułować opinię o stosunku Litwy do Rzeczypospolitej Obojga Narodów i z osobna do Korony Polskiej, to język, a dokładniej, używana terminologia, postulaty zamieszczane w uchwałach zjazdów, a zwłaszcza sejmików, odnoszące się do

³ *Zygmunt August, król polski, określa na prośby sejmu koronnego stosunek Wielkiego Księstwa Litewskiego do Korony*, Lublin 24 III 1569, w: *Akta*, s. 220; *Дневник Люблинского сейма 1569 года*, wyd. М.И. Коялович, С.-Петербург 1869, s. 223. Poczci senatorów, którzy akt podpisali, otwiera arcybiskup gnieźnieński Jakub Uchański, po nim idą biskupi, kasztelan krakowski Sebastian Mielecki, kolejni senatorowie i urzędnicy świeccy, posłowie.

⁴ *Zygmunt August [— —] stwierdza przebieg sprawy unii Polski z Litwą na sejmie warszawskim 1563-4 r.*, w: *Akta*, s. 181; *Zygmunt August [— —] odstępuje sukcesję na Wielkie Księstwo Litewskie*, w: *ibidem*, s. 179; zob. *Reces sejmu koronnego warszawskiego w sprawie unii*, 13 III 1564, w: *VL*, t. 2, Petersburg 1859, s. 30; *Deklaracja o unii*, wydana przez Zygmunta Augusta, 13 III 1564, w: *ibidem*, s. 29.

Rzeczypospolitej i samego Wielkiego Księstwa, oraz stosunek do wspólnych instytucji.

Należy więc przypomnieć, że nazwa: Rzeczpospolita Obojga Narodów jest tylko jednym i nie najważniejszym z określeń powstającego związku, jakich użyto w akcie lubelskim. Było to porażką strony polskiej, która od lat starała się, aby powstające państwo nazywać Koroną Polską, a jego urzędy i instytucje — koronnymi. We wspomnianym *Recesie sejmu* z roku 1564 zapisano, że „Panowie Rady Koronne ktemu się przymawiali, aby się już urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego inaczej nie zwali, ani pisali, jedno urzędniki koronnymi”, ale wobec sprzeciwu Panów Rady Litewskich odłożono to do przyszłego sejmu. W akcie unii Litwini zyskali gwarancję, że „tytuł Wielkiego Księstwa Litewskiego i urzędy zostawają”. Wprawdzie Zygmunt August (a w ślad za nim jego pierwsi następcy) oraz strona polska nadal podejmowali próby wprowadzenia, tyle, że poprzez usus, określeń: Korona, dla oznaczenia zuniowanych państw, a koronny także dla samej Litwy, ale jej opór nie słabł. „W pisaniu listów z kancelarii Króla JM, jako i od Ichmm. Panów rad polskich, gdy do panów rad i stanów posyłają, tedy niezwykle tytuły dokładają: «radom i stanom koronnym Wielkiego Księstwa Litewskiego» piszą, co my sobie z ubliżeniem być rozumiemy”⁵. Pełniejszy przebieg starań litewskich, kto i jak spowodował, że używania spornego terminu wobec Wielkiego Księstwa zaniechano, nie jest znany, ale pewne jest, że nastąpiło to w pierwszych latach panowania Zygmunta III. Natomiast Litwini zaaprobowali, choć nie uwidocznili tego w Statucie z roku 1588, wiążącą się z Koroną nazwę sejmu (sejm walny koronny) oraz zmianę tytułu władcy (zamiast gospodar — król). Wszystko to milcząco, bez odrębnej uchwały sejmu. W rezultacie, w dokumentach oficjalnych, określając całość, łączono nazwy obu państw. Jako pierwsze wymieniano Koronę, co nie budziło sprzeciwu Litwy, gdyż wynikało z powszechnie akceptowanej nadrzędności formy ustrojowej królestwa nad księstwem. Potocznie zaś używano nazw: Rzeczpospolita, czasem z dodatkiem: jedna a nierozdzielna, Polska, niekiedy Rzeczpospolita Królestwa i Księstwa. Własne państwo to Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita Wielkiego Księstwa Litewskiego, Rzeczpospolita Litewska, Republica Litvana i tylko Litwa. Szlachta mówiła o sobie: My, Litwa, nazywała się litewską, czasem polską (analogicznie magnaci to *magnates Poloniae*), ale Polak to tylko mieszkaniec Korony. Obrazuje to

⁵ *Instrukcja dana poselstwu litewskiemu wysłanemu ze Mścibowa do Batorego i stanów koronnych* [pocz. VI 1576], w: *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, oprac. H. Lulewicz, t. 1, Warszawa 2006, s. 192.

choćby reakcja Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki, który widząc, że włoski autor antykalwińskiego traktatu nazwał jego młodszego brata, Jerzego Radziwiłła, Polakiem, a w dodatku przekreślił nazwisko („miasto Radivilianum [— —] Radibilium), wzywał: „Naucz ich tam WM, aby, gdy komu co chcą dedykować, aby się go pierwej zwać nauczyli, a potem, aby nacji jego nie tłumili. WM Litwin nie Polak”⁶.

Drugie ze zuniowanych państw to, w terminologii litewskiej, Korona Polska, Korona, często, w węższym znaczeniu pojęcia, Polska, a jej obywatele to Polacy, Panowie Polacy, Bracia Polacy bądź szlachta koronna.

Litewską ocenę związku z Polską przedstawił po niemal dwudziestu latach od zawarcia unii lubelskiej wojewoda trocki J. Hlebowicz⁷. Nie wiadomo, w jakim stopniu oddawała powszechne poglądy, ale została wypowiedziana przez magnata, który stał na czele delegacji przybyłej na rokowania z Zygmuntem III w sprawie uznania go i za władcę Wielkiego Księstwa. Wojewoda zwracał się do już ukoronowanego króla. Mówił, że związanie się z Koroną pozbawiło Litwę jej potęgi. „Było to „państwo [— —] od dawnych wieków wielkie i możne [— —] póki nas wielebna unia nie nadwątlila”. Twierdził, że zawarcie ostatniej, lubelskiej, zostało na Wielkim Księstwie wymuszone, gdyż Polacy nie przyszli mu z pomocą, kiedy zmagano się z naporem moskiewskim, ale czekali, aż osłabnie, i w ten sposób zmusili Litwinów, aby „według woli Ichmościów do tego związku unii przyszli”. Na koniec, że nie mając ku temu żadnego prawa, przejęli ziemię wołyńską, kijowską, braclawską i podlaską Wielkiego Księstwa. Marginesowo można zwrócić uwagę, iż jeszcze w grudniu 1572 r. Litwini twierdzili, że aż do śmierci Zygmunta

⁶ M.K. Radziwiłł Sierotka do J. Radziwiłła, Wilno 10 V 1577, BK, rkp. 1341. Inkryminowana praca to: *Francisci Turriani Societ. Iesu Contra Andream Volanum Polonum Discipulum*. Pierwsze wydanie ukazało się w roku 1575 we Florencji i było dedykowane biskupowi wileńskiemu W. Protasewiczowi. Drugie, zmienione i rozszerzone o traktat dedykowany J. Radziwiłłowi, w Rzymie w 1576 r. Trzecie, w Paryżu w 1577 r. M.K. Radziwiłł Sierotka otrzymał wydanie rzymskie, w którym dedykacja została umieszczona dwukrotnie (bo tak jest w wydaniu paryskim, do rzymskiego nie dotarłem), mianowicie na stronie tytułowej całości (jak wynika z opisu S. Estreicherera, *ad Georgium Radivilium Polonum*) oraz stronie traktatu „radziwiłłowskiego”. Zapewne J. Radziwiłł zareagował na błędy, gdyż dedykacja w wydaniu paryskim została zmieniona, tyle że w sposób pogarszający sytuację. Mianowicie, z zamieszczonej na stronie tytułowej całości zniknęło nazwanie księcia Polakiem, ale przekreślono nazwisko: *ad [— —] Georgium Radibilium*, a na stronie tytułowej traktatu widnieje, zapewne niezmienione, zwrócenie się *ad [— —] Georgium Radibilium Polonum*, BK, Cim. O. 433.

⁷ *Poselstwo od KJM polskiego Zygmunta Trzeciego od Rady i Wszech Stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 1588, BK, Cim. Qu. 2400. Mowa znana jest także z kopii rękopiśmiennych, niekiedy z podaną błędnie informacją, że jest to mowa Krzysztofa Radziwiłła.

Augusta podatki z tych ziem wpływały do skarbu Wielkiego Księstwa. Wagę zaś informacji podnosi, że zapisano ją w oficjalnej odpowiedzi na wysłane do nich poselstwo polskie, którą podpisali M. Radziwiłł Rudy wojewoda wileński, J. Chodkiewicz starosta żmudzki i O. Wołłowicz podkanclerzy⁸.

Problem polskiego udziału w wojnach prowadzonych przez Litwę przed rokiem 1569 czeka na monografistę. Co się tyczy owego przejęcia, to istotnie posłowie koronni domagali się zmiany przebiegu granicy, ale decyzję podjął król polski będący zarazem wielkim księciem Litwy. Nie miejsce tu na rozważania, czym się kierował, należy jednak wskazać, że czyniąc Koronę bezpośrednim sąsiadem Moskwy, wymusił na niej udzielanie Litwie pomocy w razie wysoce prawdopodobnych jej konfliktów z państwem moskiewskim. Jednocześnie zaś, co dostrzeżono współcześnie, osłonił ziemie etnicznie polskie ogromnym obszarem ruskich. W każdym razie, obok sprzeciwu wywołanego niewłączeniem do senatu księcia słuckiego, inkorporacja ziem ruskich i Podlasia do Korony była jedynym konkretnym zarzutem litewskim stawianym postanowieniom lubelskim. W dodatku oba zanikły, choć z różnych przyczyn, jeszcze w wieku XVI.

Krytyczne osądzenie przez J. Hlebowicza odległej i bliskiej przeszłości nie oznaczało przecież chęci zmiany teraźniejszości, a zatem — przyszłości. Wojewoda, skarżąc się na postępowanie strony polskiej, jednocześnie deklarował w imieniu Wielkiego Księstwa, że „nie chcemy związku unii łamać”, ani nawet „Rzeczypospolitej w niebezpieczeństwo przywozдить”. Zjazdy zaś Wielkiego Księstwa oraz możni podkreślali jego niepodległość i że „jest połowicą Rzeczypospolitej”.

W sferze języka odbiciem stosunku do Rzeczypospolitej Obojga Narodów stało się nazywanie jej ojczyzną. Nie wydaje się możliwe wskazanie, kiedy, przez kogo i na jakim terenie zostało to zapoczątkowane, zapewne jednak doszło do tego nie później niż u schyłku XVI w., skoro w pierwszych latach XVII było już czymś zwykłym. Dość wspomnieć, że w roku 1605 o miłości do wspólnej Ojczyzny, *communis Patriae*, mówił w czasie konwokacji wileńskiej poseł grodzieński Krzysztof Radziwiłł⁹. W latach zaś 1606–1607, czyli w czasie rokoshu Zebrzydowskiego, termin występuje w uchwałach sejmików i zjazdów szlachty oraz magnatów Wielkiego Księstwa niezależnie od ich orientacji — prokrólewskiej lub rokoshowej. Zarazem, i to trzeba podkreślić, trwała, i to z niesłabną-

⁸ *Poselstwo litewskie na przesłanie senatorów koronnych, Mściobohów 7 XII 1572*, w: *Akta zjazdów*, t. 1, s. 45.

⁹ Zdanie Krzysztofa Radziwiłła na konwokacji wileńskiej, bez daty, ale wiadomo, że konwokacja obradowała w dniach 2–7 maja 1605 r., BC, rkp. 3174, s. 276.

cą siłą, świadomość Ojczyzny tylko litewskiej. Dalszych badań wymaga tylko kwestia zakresu terytorialnego, jakie pojęcie „Ojczyzna” miało dla szlachty litewskiej oraz ruskiej Wielkiego Księstwa. Dziś można wskazać, że już po inkorporacji Podlasia i Wołynia do Korony, ale jeszcze przed zawarciem unii, M. Radziwiłł Rudy, którego poglądy zapewne można uznać za reprezentatywne dla współziomków, upominał M.K. Radziwiłła Sierotkę, że jest on „Litwin urodzony, a nie Podlaszanin ani Wołyńiec”¹⁰. Z tego wyprowadzał nakaz strzeżenia dobra „ojczyzny, a zwłaszcza tej, w której przodkowie [— —] żywiąc onę, na ramionach swych nosili, strzegli, bronili, o niej radzili”. To znaczyłoby, że rozróżniał ojczyznę bliższą i — dalszą. Bliższą byłaby „Litwa starożytna”, województwo trockie, wileńskie, Żmudź, dalszą — ziemie ruskie, które niegdyś opanowała, w tym, chyba nadal, inkorporowane już przez Zygmunta Augusta do Korony¹¹. W początkach XVII w. Ojczyzną jednak jest już Wielkie Księstwo w aktualnych granicach, co wskazuje, że doszło do wytworzenia się narodowości utożsamianej z państwem i nadrzędnej nad litewską oraz ruską. Dla potwierdzenia można wskazać na uchwałę sejmiku generalnego z roku 1600, który ubolewał, że Krzysztof Radziwiłł Piorun wojewoda i Hieronim Chodkiewicz kasztelan wileński wprowadzili „żołnierza postronnego w ojczyznę naszą”¹². W 1613 r. szlachta nowogrodzka wyrażała żal z powodu strat, jakich doznała Rzeczpospolita, „a najwięcej Ojczyzna nasza, Wielkie Księstwo Litewskie”¹³. W 1632 r. zaś szlachta lidzka pisała o „Rzeczypospolitej Ojczyźnie naszej, Wielkim Księstwie Litewskim”¹⁴.

W sferze dokumentów dowodzą akceptacji wspólnej Rzeczypospolitej postulaty zamieszczone w uchwałach zjazdów i sejmików Wielkiego Księstwa. Przede wszystkim żądania, aby decyzje bezpośrednio i pośrednio odnoszące się do niej podejmowano wspólnie z Polakami, co uznać trzeba za świadectwo nieufności, poczucia słabości w stosunku do Korony, a zatem potrzeby dowodzenia równości obu państw. O tym świadczyła chociażby instrukcja sejmiku grodzieńskiego z roku 1605

¹⁰ M. Radziwiłł Rudy do M.K. Radziwiłła Sierotki, Wilno 30 V 1569, w: T. Kempa, *Listy Radziwiłłów z okresu unii lubelskiej (1568–1569)*, ZH 2004, 4, s. 104.

¹¹ O jednostce, narodzie i państwie litewskim doby renesansu i baroku zob. D. Kuolys, *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literaturoje. Renesansas ir barokas*, Vilnius 1992.

¹² Sejmik generalny słonimski do Krzysztofa Radziwiłła Pioruna, Słonim 29 I 1600, AGAD, Archiwum Radziwiłłowskie (dalej: AR), dz. II, nr 411.

¹³ „Instrukcja województwa nowogrodzkiego dana posłom na sejm nadzwyczajny 1613 r.: Januszowi Protasowiczowi i Andrzejowi Obryńskiemu”, bez daty dziennej, 1613, AGAD, AR, dz. II, nr 597.

¹⁴ „Punkta z instrukcji powiatu lidzkiego”, VIII 1632, AGAD, AR, dz. II, nr 1064.

dana posłom na konwokację w Wilnie, w której zastrzegano, „aby na potem [— —] wolnościom naszym nie wadziło, że nie na swym miejscu i nie o swym czasie przychodzi nam o sobie radzić”¹⁵. Powtórzył to w czasie obrad zjazdu K. Radziwiłł: „mamy na to prawo, aby takie consilia et comitia nie w Wilnie, ale w Warszawie zawierane były”. I dalej, że „nie mogą [— —] Polacy nic na nas bez nas, ani my na nich bez nich, a rzekę więcej, nie możemy my sami na się bez nich, ani oni sami bez nas, stanowić”. Dla przykładu wymieniał uchwały podatkowe, że „ani cła, ani pobory, ani czopowe, ani myta nowo podwyższone, ani żadne exactie [— —] unius albo alterius tylko nationis autoritate introdukowane być mają”. Jeden z narodów, twierdził K. Radziwiłł, mógł się opodatkować tylko wówczas, jeśli wymuszało to zagrożenie zewnętrzne lub wewnętrzne. Być może owym dążeniem do równości należy tłumaczyć i powtarzany przez dziesięciolecia litewski postulat uchwalenia przez sejm przepisów wykonawczych konfederacji warszawskiej, a zatem, uznania jej za prawo. W samej Litwie bowiem była prawem od roku 1589, kiedy zaczął obowiązywać Trzeci Statut.

W 1606 r. zebrani w Wilnie magnaci i szlachta, zwracając się do zbierających się pod Lublinem rokoszan, oświadczyli, że żaden z narodów, „jeden bez drugiego, stanowić nigdy nie mógł”, a zatem i teraz „żadnym postanowieniom, jeśliby które na tym zjeździe stanowione były, podlegać nie chcemy”¹⁶. Marginesowo można zauważyć, że znaczy to, iż rokosz traktowano jako przedsięwzięcie koronne. W 1613 r. zapisano w instrukcji sejmiku mińskiego, że „sami bez zgody [— —] PP Polaków, braci naszej, z którymiśmy się zuniowali i jeden bez drugiego o żadnej rzeczy, jako w jednej Rzeczypospolitej, stanowić nie możemy ani się godzi”¹⁷. Do owych zaś wspólnych narad i stanowienia miało dochodzić i dochodziło w czasie sejmów, a wówczas Litwini czasem uginali się pod naporem króla, posłów i senatorów koronnych, niekiedy potrafili się oprzeć. W roku 1620, mimo sprzeciwu przedstawicieli Wielkiego Księstwa, została przeforsowana uchwała o skierowaniu litewskiego pospolitego ruszenia przeciw Turcji. Ta wprowadziła się w konstytucję, ale zmiany dokonano dopiero w czasie ucierania uchwał, a zatem w istocie fałszując wolę sejmu. W 1627 r. Lit-

¹⁵ „Instrukcja grodzieńska dana posłom na konwokację wileńską, Krzysztofowi Radziwiłłowi i Filonowi Kopciowi”, Grodno, 1 IV 1605, AGAD, AR, dz. II, nr 441.

¹⁶ List zgromadzonych w Wilnie do zbierających się pod Lublinem, Wilno 20 V 1606, BK, rkp. 289, nr 48.

¹⁷ Instrukcja mińska dana posłom na konwokację wileńską, Adamowi Wołodkowi i Adamowi Wankiewiczowi, Mińsk 14 X 1613, BPAU-PANKr, rkp. 360, k. 253.

wini nie zgodzili się na wprowadzenie zakazu handlu poprzez porty pruskie.

Uzasadniano prośby o uzupełnienie przez króla liczby urzędników litewskich wskazaniem, że tacy są już w Koronie. Mowa o hetmanie polnym mianowanym przez Zygmunta III dopiero w roku 1615 oraz podkomorzym, którego nominacji Litwini doczekali się w 1633 r., po wstąpieniu na tron Władysława Wazy.

Wreszcie, występowano w obronie kompetencji urzędników Wielkiego Księstwa, o czym świadczą uchwały zjazdów pierwszych bezkrólewii, postanowienia Trzeciego Statutu, powtarzane w uchwałach sejmów zastrzeżenia wzajemnej niezależności hetmanów litewskich i koronnych, wreszcie postulaty sejmików, jak z roku 1615 mińskiego, żeby „urzędy wszystkie Wielkiego Księstwa Litewskiego [— —] w swej powadze i całości nienaruszenie zachowane były”¹⁸. O tym, że nie było to bezpodstawne, świadczy chociażby „Dyskurs”, bodajże z roku 1609, w którym Mikołaj Wolski, lub ktoś z jego kręgu, stwierdzał, iż unia oznacza przyłączenie Litwy do Polski. „Księstwo Litewskie do Korony, a nie Korona do Księstwa Litewskiego przyłączona jest”¹⁹. Z tak wyprowadzonej nadrzędności Polski nad Litwą miała więc wynikać wyższość urzędu koronnego nad litewskim, a w omawianym wypadku, marszałka nadwornego nad wielkim.

Dwuznaczny charakter ma odstępstwo od zasady dualizmu wyrażające się w aprobowaniu sytuacji, w której miejsce dwu państw zajmowały trzy prowincje. Mowa o elekcji króla, wyborze marszałka izby poselskiej, często o powoływaniu komisji sejmowych i o sprawach wiążących się z finansami. W tym ostatnim wypadku dość wspomnieć niepisaną zasadę, że Wielkie Księstwo obciąża trzecia część oprawy królowych. Wszystko zaś znaczyło, iż państwo litewskie stawało się równoważne Małopolsce i Wielkopolsce, zatem Rzeczpospolita dwu państw przekształcała się w Rzeczpospolitą trzech prowincji. Nie można jednak zapominać, że w przeciwieństwie do Korony Wielkie Księstwo nadal występowało jako odrębna całość. Częściowym wyjątkiem było uzyskanie przez Żmudź prawa do utworzenia odrębnego od litewskiego trybunału — częściowym, bo go nie zrealizowano.

¹⁸ Instrukcja mińska dana posłom na sejm, Mikołajowi Wiazewiczowi i Olbrychtowi Oborskiemu, Mińsk 2 I 1618, [data roczna błędna, w istocie — 1615], BC, Teki Naruszewicza (dalej: TN), t. 110, nr 72.

¹⁹ „Dyskurs pro parte marszałka nadwornego koronnego o praerogativa władzy, rządów i jurysdykcji w Koronie przed marszałkiem wielkim litewskim”, bez daty, ale najwyraźniej z 1609, BR, rkp. 2, s. 864.

Nie ma podstaw, aby kwestionować ogromny autorytet wspólnych instytucji, czyli króla i sejmu.

W wypadku króla nie wywoływało sprzeciwu dokonywanie jego wyboru na terytorium Korony. Chciano tylko, jak w roku 1587 Zjazd Główny Wielkiego Księstwa, by przeprowadzono go nie w Warszawie, lecz bliżej granicy litewskiej. W 1632 r. sprzeciwiono się projektom przeniesienia elekcji do Krakowa. „Elekcję wielu chce mieć pod Krakowem [— —] alem ja mocno bronił, że to być nie może” pisał radziwiłowski dworzanin Stanisław Kurosz²⁰. W każdym wypadku opór wynikał z wydłużenia drogi na zjazd.

Nie wspomniano o odrębnej koronacji na króla i wielkiego księcia. Nie budziły zastrzeżeń kompetencje monarchy. Domagano się tylko, żeby władca rezydował co trzeci rok w Litwie. Z ponawianych przez dziesięciolecia wystąpień można wskazać chociażby z roku 1600 szlachty wiłkomierskiej, która nawet powołała się na rzekomo nakazującą to uchwałę sejmu: „konstytucją sejmową warowano jest, że JKM dwie lecie w Polsce, a trzeci rok w Wielkim Księstwie Litewskim mieszkać ma”²¹. Podobnie było i w roku 1632, w przededniu wyboru Władysława Wazy, kiedy żądanie powtarzała szlachta mińska, nowogrodzka, słonimska (przed zjazdem konwokacyjnym), lidzka i witebska (przed elekcją).

Mówiąc o autorytecie sejmu, dość wspomnieć wypowiedź K. Radziwiłła z roku 1624, że sejm jest gwarantem powagi króla, wolności szlachty i z osobna wymienionej swobody wyznaniowej. „Sejmem [— —] twierdzą się i umacniają tron, maiestati i dostojeństwo JKM, sejmem stoją swobody i ozdoby szlacheckie, sejmem religii katolickiej rzymskiej prerogatywy, sejmem dissidentium in religione wolności i bezpieczeństwo, sejmem na ostatek najprzedniejszy innym narodom zawistny klejnot, libere electionis”²².

Chciano, aby co trzeci sejm zbierał się w Litwie. W roku 1632 w instrukcji na zjazd konwokacyjny szlachta pińska uściślała, że ma obradować w Brześciu, a przewodzić izbie poselskiej powinien obywatel Wielkiego Księstwa²³. W wypadku obrad w Koronie niechętnie przyjmowano zwoływanie go poza Warszawą. W roku 1594 żywe niezadowolenie Litwy wzbudziło zwołanie sejmu do Krakowa, i to zimą, co znacznie zwięks-

²⁰ S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla 28 V 1632, AGAD, AR, dz. V, nr 8080.

²¹ Instrukcja wiłkomierska dana posłom na sejm, Wiłkomierz, bez daty dziennej, 1600, Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Отдел рукописей, польские автографы из собрания П. П. Дубровского, rkp. 133, k. 121.

²² Dyskurs [— —] o podniesieniu wojny inflanckiej, 1624, w: *Księcia Krzysztofa Radziwiłła [— —] sprawy wojenne i polityczne 1621-1632*, Paryż 1859, s. 469.

²³ Instrukcja pińska, 1632, AGAD, AR, dz. II, nr 1086.

szało trudy i koszt drogi. W rezultacie Zygmunt III uznał za potrzebne tłumaczyć swą decyzję nagłymi potrzebami Rzeczypospolitej, dla których zaspokojenia „czasu i miejsca inszego żadną miarą upatrzeć-eśmy nie mogli”²⁴.

Powszechnie uznawano nadrzędność sejmu walnego nad konwokacją wileńską. Czasem nawet oczekiwano zatwierdzenia jej uchwał nie tylko przez króla, ale i sejm. „Jego Królewską Mość [— —] prosimy, aby [— —] aprobować raczył. A co by sejmowi należało, tego na sejmie poprzeć raczył”. To zaś oznacza, że nie myślano o nadaniu zjazdom charakteru instytucji Wielkiego Księstwa konkurującej z sejmem.

Marginesowo można dodać, że w roku 1575 zebrani w Wilnie senatorowie litewscy zaprotestowali przeciwko traktowaniu w Koronie zjazdu konwokacyjnego jak sejmu. „Konwokacji w prawach naszych nie mamy i unia nas tego nie uczy”²⁵.

Wreszcie trzeba wspomnieć, że — co ważne zwłaszcza w czasie bezkrólewia — nie kwestionowano dominującej pozycji w Rzeczypospolitej arcybiskupa gnieźnieńskiego. Z tym tylko zastrzeżeniem, iż uzasadnionej przewodzeniem senatowi i wyrażającej się w działalności organizacyjnej. Nie odbiegało to od poglądów koronnych, specyfiką Litwy jest unikanie używania tytułu prymasa²⁶. Powód nie jest znany, może było to pozostałością niechęci protestantów, którzy w wieku XVI dominowali w Litwie, troski, aby nie sprawić wrażenia uznawania zwierzchnictwa nie senatu, lecz senatora koronnego, czy, co najmniej prawdopodobne, obrony własnych hierarchów. Mowa o biskupie wileńskim, który tytułował się i był tytułowany prymasem oraz także o nazywanym prymasem wojewodzie wileńskim.

Wszystkie te, zarówno wspomniane, jak i z braku miejsca pominięte, propozycje naprawy bądź poprawy Rzeczypospolitej, które były wysuwane przez sejmiki Wielkiego Księstwa, nie zwracały się przeciwko jej istnieniu. Inna kwestia, że nie wiadomo, kto, także imiennie, owe propozycje wypracowywał. Pogląd, że o postawie Litwy decydowali magnaci, to w historiografii niemal pewnik. Nietrudno o potwierdzające go przykłady. Życie K. Radziwiłła (1585–1640), który przez współczesnych był nazywany ojcem ojczyzny, Atlasem i prymasem litewskim, wskazu-

²⁴ Zygmunt III do M.K. Radziwiłła Sierotki, Kraków 23 XI 1594, BC, TN, t. 95, nr 83.

²⁵ *Zjazd senatorski w Wilnie, 25 IX 1575*, w: *Akta zjazdów*, t. 1, s. 144.

²⁶ Wyjątkiem jest instrukcja szlachty połockiej z roku 1607: „Primas Regni, iż jest in Reipublicae wielkiej wagi, aby był z konsensem Rzeczypospolitej mianowany i od Jego Królewskiej Mości konfirmowany na sejmie”, Instrukcja połocka dana posłom na sejm, Aleksandrowi Tyszkiewiczowi i Danielowi Szczytowi, Połock 27 III 1607, BK, rkp. 360, k. 190.

je jednak, że istniała granica podporządkowania. Parę jego propozycji, które wymagały aprobaty szlachty, zostało odrzuconych. Mowa o próbie wymuszenia w roku 1626, poprzez bojkot sejm nadzwyczajnego, zwołania przez Zygmunta III konwokacji wileńskiej. Mowa o zagadkowym, czekającym na badacza, zbieraniu przez księcia zbrojnych w roku 1629. Mowa o nieudanej próbie doprowadzenia w roku 1632 do poprzedzającego elekcję zjazdu szlachty litewskiej w Liwii, a potem stanięcia odrębnym obozem w Warszawie. Na koniec, o fiasku niedopuszczenia do uchwalenia przez posłów litewskich, w czasie sejm zwyczajnego 1635 r., zmiany zasad płacenia wojsku.

W wypadku żadnego z tych przedsięwzięć nie wiadomo, aby K. Radziwiłł spotkał się ze sprzeciwem króla czy przeciwdziałaniem magnackim. Jego propozycje były odrzucane przez sejmiki, posłów na sejm i ogół szlachty. A zatem, można przyjąć, że istniało szlacheckie wyobrażenie funkcjonowania Rzeczypospolitej i próby nakłonienia jej do działania wbrew niemu spotykały się z biernym, ale skutecznym sprzeciwem.

Podsumowując: Nie ulega wątpliwości, że — po pierwsze — szlachta litewska uważała za oczywiste trwanie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Po drugie, iż ustrój Rzeczypospolitej, jaką chciała mieć, nie był inny niż Rzeczypospolitej, jaką miała. Po trzecie, że utrzymywał się złożony stosunek do Korony, jako państwa i społeczeństwa. Widoczna była obawa przed jej dominacją nie tylko w całej Rzeczypospolitej, ale i w samej Litwie. Znamionnym przejawem nieufności może być uwaga M.K. Radziwiłła Sierotki, że „Polacy [—] Litwę radziby potłumić”²⁷. Podobnie pisał ponad dwadzieścia lat później Prokop Bałtromiejowicz, autor polemicznego druczku wydanego w czasie sporu wywołanego nominacją Polaka na biskupstwo wileńskie: „jeśli teraz wszystka Rzeczpospolita Litewska pierwszego senatora, obywatela tutecznego, nie otrzyma, jako potem powiat albo województwo [—] wojewodę, kasztelana, starostę otrzymać będzie mogło?”²⁸. W wieku XVII, bodajże w roku 1608, dawał wyraz trwającej nieufności Jan Karol Chodkiewicz: „dawno Polacy na tym są aby nas, wielkie familie w Litwie, powaśniewszy do zniszczenia przywiedli, aby tak snadnie mogli według myśli Litwą kierować”. Prawda, że Janusz Radziwiłł, podówczas podczaszy Wielkiego Księstwa, przynajmniej pierwszej części zdania nie zaaprobował. „Nie widzę ja tego, aby Polacy byli przyczyną zwaśnienia familii naszych”²⁹.

²⁷ Zob. przyp. 7.

²⁸ Prokop Bałtromiejowicz, *Censura [—] o nominacji biskupa wileńskiego*, b.m., 1598.

²⁹ „Wskazówki od [—] hetmana” oraz „Respons do pana podczaszego”, bez daty, ale najwyraźniej z roku 1608, BR, rkp. 75, k. 93.

Sprzeciwiano się zajmowaniu przez nich wyższych urzędów Wielkiego Księstwa, zresztą w ogóle królewskim nadaniom dla Polaków. Dość wspomnieć uchwałę zjazdu słonimskiego, który nakazał „pany pieczętarze pilnować, aby nie pieczętowali przywilejów Panom Polakom”³⁰. Jednocześnie jednak możnych litewskich, zresztą ogół szlachty, łączyły z Polakami więzy powinowactwa i przyjaźni. Pierwszą żoną J.K. Chodkiewicza była Zofia Mielecka. Janusz Radziwiłł, wyznaczając w testamencie opiekunów swych dzieci, wskazał brata, a oprócz niego trzech Litwinów i czterech obywateli Korony. Przybysze z Polski, osiadając w Litwie, spotykali się z przyjaznym przyjęciem, łatwo wrastali w społeczeństwo, a nawet, wbrew postanowieniom Statutu, byli wybierani na posłów, deputatów trybunalskich i lokalnych urzędników.

The Attitude of the Gentry of the Grand Duchy of Lithuania towards the Union. Late Sixteenth Century–1620s

An analysis of the attitude of the Lithuanian gentry towards the Commonwealth of Two Nations and the Crown. The examined period spans from the 1570s–1580s, when Lithuania witnessed a change of generations, evidenced by the death of the leading signatories of the Act of Lublin (i.a. two Lithuanian bishops: the bishop of Wilno Walery Protasewicz and of Samogitia — Jerzy Pietkiewicz, the castellan of Wilno Hrehory Chodkiewicz, the voivode of Troki Stefan Zbarski, the castellan of Troki Ostafi Wołowicz, and the starosta of Samogitia Jan Chodkiewicz), as well as the voivode of Wilno Mikołaj Radziwiłł Rudy and the voivode of Troki Jan Hlebowicz. The closing caesura coincides with the 1720s, when Lithuanian opinions about the Commonwealth of Two Nations no longer contained any new elements.

The criteria that served as a basis for the concluding view about the attitude of the Lithuanian gentry towards the Union and, more exactly, to the ensuing Commonwealth of Two Nations as well as its second state, i.e. the Polish Crown, include the language, the applied terminology, the postulates recorded in the resolutions of dietines and, more generally, conventions, and, finally, the approach towards joint institutions.

The author ended his reflections by concluding that, firstly, the Lithuanian gentry regarded the duration of the Commonwealth of Two Nations as obvious. Secondly, the system of the Commonwealth, which it envisaged, did not differ from the existing one. Thirdly, the attitude towards the Crown as a state and society remained complex. It reflected a discernible fear of the Crown dominating not only the Commonwealth as a whole but also Lithuania. The gentry in ques-

³⁰ Zjazd główny w Słonimiu, 27 I 1592, BC, TN, t. 95, nr 27; nie jest jasne, co to był za zjazd: „roku 1592 złożony był zjazd główny w Słonimiu”. Na sejmik poprzedzający konwokację wileńską (23 II 1592) jest za wcześniej, zresztą nie poprzedzały jej sejmiki generalne. Może kopista błędnie odczytał datę roczną i mowa o przedsejmowym sejmiku generalnym z roku 1595.

tion opposed the occupation of all the higher offices in the Grand Duchy. At the same time, the Lithuanian magnates, and the gentry in general, maintained friendly personal contacts with the Poles. Suffice to mention that in a testament designating the guardians of his children Janusz Radziwiłł appointed his brother together with three Lithuanians and four citizens of the Crown. On the other hand, incomers from Poland who settled down in Lithuania easily merged with the local society and even, contrary to the resolutions of the Statute, were elected parliamentary and tribunal deputies and local officials.

Translated by Aleksandra Rodzińska-Chojnowska